

MARGINALIA W ROZMYŚLANIACH DOMINIKAŃSKICH. PROLEGOMENA

Olga Ziółkowska, olga.stramczewska@o2.pl
 Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
 ul. Fredry 10, 61-701 Poznań

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono różne typy marginaliów znajdujących się w *Rozmyślaniach dominikańskich* – średniowiecznej narracji biblijno-apokryficznej, którą w 1958 r. odnalazł Karol Górski. Zarysowano podstawowe problemy badawcze, charakterystyczne dla każdej z wydzielonych grup glos: glosy informujące o dziejach kodeksu; glosy zawierające modlitwy; glosy lokalizujące, odsyłające do Pisma Świętego; glosy komentujące. W artykule zasygnalizowano także zagadnienie wymagające odrębnej analizy – obecność różnego rodzaju dopisków na miniaturach i obok nich.

Słowa kluczowe: *Rozmyślania dominikańskie*, glosy, średniowiecze, apokryf, marginalia

ABSTRACT

The paper presents different types of gloss found in *Rozmyślania dominikańskie* - medieval biblical and apocryphal narrative, which in 1958 had found Karol Górski. Presents basic research issues specific to each of the separate groups of gloss: gloss informing about the history of the book; gloss containing prayers; gloss referring to the Bible; gloss commenting. The article also signaled issue requiring a separate analysis - different types of annotations in the illustrations and next of them.

Key words: *Rozmyślania dominikańskie*, gloss, Middle Ages, apocrypha, history of language

W 1958 roku Karol Górski odnalazł w Bibliotece Klasztoru Karmelitanek Bosych w Krakowie pergaminowy rękopis liczący 122 karty i 117 miniatur. Ta średniowieczna biblijno-apokryficzna pasja staropolska została wydana w postaci transliteracji siedem lat później¹. Analiza paleograficzna pozwoliła na określenie czasu powstania kodeksu oraz na wydzielenie poszczególnych rąk pisarskich².

We wstępie do *Rozmyślań dominikańskich*³ skryba podaje czas i miejsce powstania kodeksu, a także sugerowane przeznaczenie zabytku: *Vyecz kofdy yfz thu yefth obrařkow Stho y dwadzefcza y ieden. które czlowyeka wyelcze mogą pobudzycz ku nabofnemw rofmyřlanyno męky gorzřkyey y nyewynnem Jefufa mylořczywego* (RD 1, 1-3); i na końcu karty: *Piffano tho wklařtorze v. swyethy throycze Zakonv kafnodzeyřkego. Latha bozego. tyřřżączego pyeczřtego trzydzieřnego y wthorego. Wpomyedzalek po wfyřřthkych fwyethyřch* (RD 1, 21-23)⁴. Datację potwierdza analiza paleograficzna pisma, natomiast tekst nosi ślady świadczące o tym, że najpewniej jest kopią tekstu wcześniejszego. Celem powstania kodeksu była najprawdopodobniej prywatna modlitwa połączona z rozmyślaniami męki Jezusa. Autor kodeksu nie jest znany, ale można spróbować wskazać osobę, dla której dzieło było tworzone. Na 6 karcie znajduje się herb rodziny świadczący o tym, że odbiorcą tekstu miał być w pierwszej kolejności najprawdopodobniej ktoś z rodziny Wolskich herbu Belina (tym bardziej że od 1600 roku właścicielem kodeksu był już S. Wolski)⁵.

Badacze wskazali obecność 7 rąk pisarskich z zastrzeżeniem, że mogło być ich więcej⁶. Niektórzy skrybowie zapisali lub poprawili obszerne fragmenty tekstu, inni użytkownicy czynili pojedyncze lub nieliczne notatki marginalne. Na użytek tego referatu rozróżnienie rąk pisarskich przyjmuję za K. Górskim⁷.

1 *Rozmyślania dominikańskie*, K. Górski, W. Kuraszkiewicz (oprac.), T. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965 [dalej nazywane RD].

2 K. Górski, *Analiza pisarska – metoda wydawnicza – zagadnienie autorstwa*, [w:] K. Górski, W. Kuraszkiewicz (oprac.), *Rozmyślania dominikańskie*, T. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965, s. V-XIV.

3 Dalej nazywane RD.

4 Czyli jak wskazuje *Chronologia polska* 4.11.1532 r., zob. B. Włodarski, *Chronologia polska*, Warszawa 2006.

5 Zagadnienie to zostanie szerzej omówione w podrozdziale: *Marginalia dotyczące miniatur*.

6 Zob. K. Górski, dz. cyt., s. VII-IX.

7 W związku z tym, że K. Górski jako ostatni miał możliwość bezpośredniego obcowania z rękopisem zabytku, jego ustalenia wydają się najbardziej wiarygodne. Od czasu wydania RD znajdują się w Klasztorze Sióstr Karmelitanek Bosych w Krakowie i nie ma możliwości ponownego przeprowadzenia badań mających na celu wskazanie i rozróżnienie rąk pisarskich.

Najwięcej tekstu zapisała ręka I z początku XVI w., wykazująca cechy pisma XV-wiecznego, typowe dla bastardy. Szereg poprawek ortograficznych i stylistycznych (np. wyeliminowanie większości deminutywów odnoszących się do osoby Jezusa) wprowadziła ręka II. Być może jej autorstwa są także noty marginalne odsyłające do Pisma Świętego. Najwięcej not marginalnych wprowadziła do kodeksu tzw. ręka W. Autora można wskazać dzięki zapisce na stronie 184: *S. Wolsky Mr<ocz>kowicz Reftit^{uit} A^{mo} D^{omi}ni 1600* (RD 184). S. Wolski zapisał także 6 końcowych stron modlitw o różne potrzeby. Kilka modlitw, m.in. na s. 2 oraz 8, zapisała ręka III, która jest na pewno późniejsza od ręki W.

Ponadto pojawiają się dopiski rąk z XVII w. („Sebastian Burski”, kolejny właściciel kodeksu), XVIII (na stronie 5 informacja o przekazaniu przez księdza Alberta Jaroszewskiego kodeksu do klasztoru Sióstr Karmelitanek Bosych w Krakowie, gdzie znajduje się do dziś), a także napisy miniaturzystów na obrazach (co wymaga osobnego opracowania).

Celem artykułu będzie wskazanie różnych typów marginaliów w kodeksie RD (część z nich, mających związek z tekstem, można uznać za glosy⁸) i zasygnalizowanie problemów, które powinny zostać omówione w toku dalszej analizy. Nie będą nas tu przy tym zajmowały kwestie dotyczące poprawek wprowadzonych przez inne ręce do tekstu głównego.

Glosami zajmowali się liczni badacze, wprowadzając własne typologie i podziały. W szczególności należy tu wskazać Aleksandra Brücknera, który odkrył i wydał największą liczbę polskich glos. Elżbieta Belcarzowa wydała czterotomowe dzieło zbierające polskie glosy w łacińskich kazaniach średniowiecznych⁹. Własny podział glos wprowadził Henryk Kowalewicz¹⁰, dzieląc glosy na akademickie, czyli występujące w dziełach będących lekturą na uniwersytetach i na przekładowe, ułatwiające tłumaczenie tekstu łacińskiego na język polski. W literaturze przedmiotu funkcjonuje także podział glos ze względu na miejsce ich występowania: glosy marginalne, glosy interlinearne, glosy wewnętrzne. Jeszcze inną typologię zaproponował Mariusz Leńczuk, dzieląc glosy na transglosację, glosy peryfrastyczne i polskie glosy do glos łacińskich¹¹.

W kodeksie RD marginalia są nierównomiernie rozmieszczone. Są karty usytuowane obok siebie, na których występuje duże nagromadzenie marginaliów i są karty, na których nie pojawia się żadna dopiska. Marginalia rozmieszczone są zarówno na lewym marginesie, jak i na prawym. Większość znajduje się na stronie *verso* – tam, gdzie umieszczony był tekst. Nieliczne pojawiają się na stronie *recto* – obok miniatur oraz na miniaturach. Bardzo wiele marginaliów znajdujących się na lewym marginesie strony *verso* została uszkodzona – brakuje 2-3 liter. Świadczy to o tym, że kodeks był ponownie oprawiany i przycinany do wymiarów nowej oprawy. Część marginaliów z tego powodu stała się nieczytelna.

Chciałabym przedstawić zróżnicowanie marginaliów znajdujących się w kodeksie RD:

- Marginalia informujące o dziejach kodeksu
- Marginalia modlitewne
- Marginalia lokalizujące
- Marginalia komentujące
- Marginalia dotyczące miniatur.

Ponadto zostaną przedstawione zapisy znajdujące się na miniaturach, których autorami są dwaj iluminatorzy¹².

MARGINALIA INFORMUJĄCE O DZIEJACH KODEKSU

Pierwsza grupa, marginalia informujące o dziejach kodeksu, jest nieliczna. Zawiera jednak niezwykle istotne informacje, na podstawie których można odtworzyć losy kodeksu i wskazać jego kolejnych właścicieli. Na karcie 1 znajdujemy notatkę: *Siostr Karmelitanek Bosych konwentu św. Marcina i św. Jozefa ojca naszego w Krakowie. 1721* (RD 1, ryc. 1), zapisaną ręką z XVIII wieku. Poniżej widnieje starsza zapiska: *Sebastian Burski Sebastian Maria <...> S* (RD 1, ryc. 2). Pismo jest XVII-wieczne kancelaryjne włoskie. Na stronie 5 pojawia się notatka pod miniaturą: *Te księgi odkazał po śmierci swojej świętej pamięci jego Mość Xżiądz Albert Jaroszewski, klasztorowi naszemu Karmelitanek Bosych w Krakowie Roku 1721. Za którego dusze obligowane Zostaniemy p. Boga prosić* (RD 5, ryc. 3). Kilkakrotnie na końcu strony widnieje litera W, zapisana tzw. ręką W, która poczyniła

8 Glosy (także – co istotne z punktu widzenia artykułu – marginalne) mają funkcję objaśniającą tekst, fragment tekstu lub wyraz od strony językowej i treściowej. Więcej na temat ustaleń terminologicznych zob. np. U. Szybowska, *Zapiski pożeracza ksiąg. O rodzajach i funkcjach marginaliów na podstawie Jana Bernarda Bonifacia*, Pruszcz Gdański 2012.

9 E. Belcarzowa, *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, T. 1, Wrocław 1981, T. 2, Wrocław 1983, T. 3, Kraków 1997, T. 4, Kraków 2001.

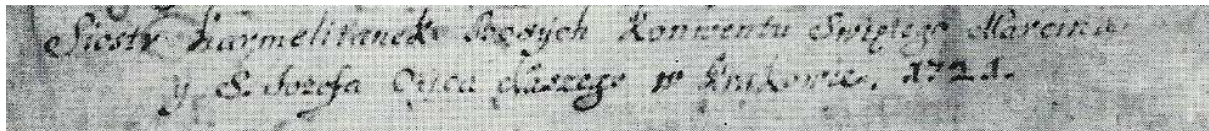
10 H. Kowalewicz, *Średniowieczne zabytki języka polskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu. Polskie glosy i zapiski z rękopisów 1728, 1732, 1752*, „Zeszyty Naukowe UAM. Biblioteka” 1965, nr 5, s. 70-71.

11 Zob. M. Leńczuk, *Problemy terminologiczne w opisywaniu glos polskich na przykładzie XV-wiecznych tłumaczeń kanonu mszy św.*, „Kwartalnik Językoznawczy” 2010/2 (2), s. 20-36. Tenże, *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej. Wariantywność leksykalna*, Kraków 2013.

12 To odrębne zagadnienie dotyczące współlistnienia obrazu i tekstu w dziele wymaga osobnego opracowania. W niniejszym artykule jedynie je sygnalizuję.

większość zapisków marginalnych (np. 66, gdzie litera W. jednokrotnie pojawia się bez innych komentarzy). Na prawym marginesie karty 116 znajduje się ligatura z liter WB, która wskazuje na związek rękopisu z herbem umieszczonym na karcie 6 (RD 6, ryc. 4), na którym znajdują się także inicjały WBW. U dołu strony 184 znajdujemy notatkę: *Capitulum Luc 6 1 Błogosławioni Pan Bog izraelsky <...> nawiedził y sprawił odkupienie ludowi swemu N.S. Wolsky Mroczkowicz Restituit A D 1600* (RD 184, ryc. 5), zapisaną także ręką W.

Rycina 1. Rozmyślenia dominikańskie, k. 1, pod tekstem głównym

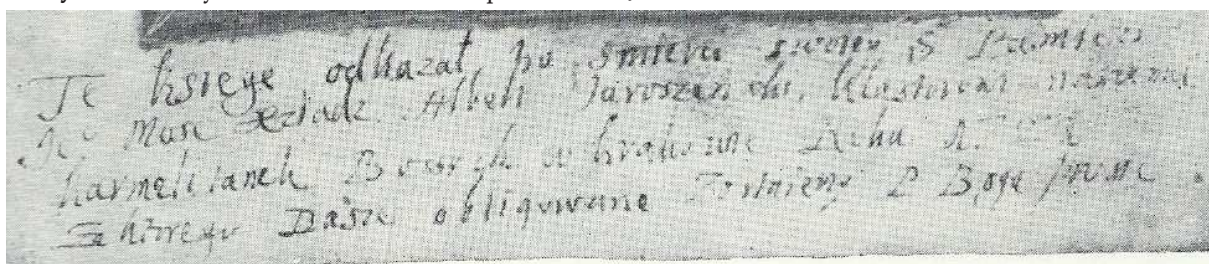
Źródło: *Rozmyślenia dominikańskie*, wydali i opracowali Karol Górski i Władysław Kuraszewicz, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 1

Rycina 2. Rozmyślenia dominikańskie, k. 1, na samym dole

Źródło: *Rozmyślenia dominikańskie*, wydali i opracowali Karol Górski i Władysław Kuraszewicz, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 1

Rycina 3. Rozmyślenia dominikańskie, k. 5, pod miniaturą

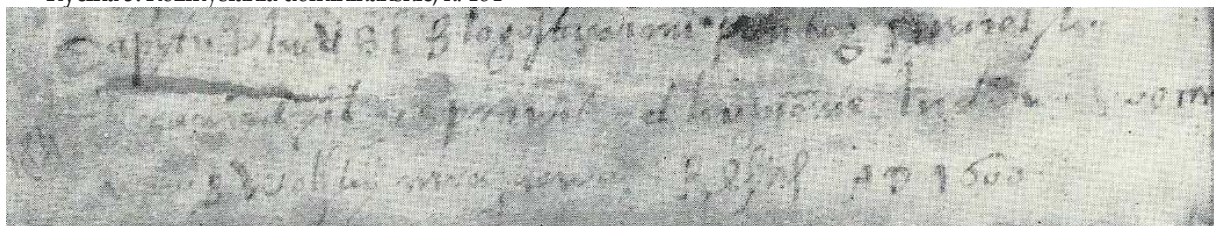

Źródło: *Rozmyślenia dominikańskie*, wydali i opracowali Karol Górski i Władysław Kuraszewicz, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 5

Rycina 4. Herb, Rozmyślenia dominikańskie, k. 6

Źródło: *Rozmyślenia dominikańskie*, wydali i opracowali Karol Górski i Władysław Kuraszewicz, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 6

Źródło: *Rozmyślania dominikańskie*, wydali i opracowali Karol Górski i Władysław Kuraszkiewicz, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 184

Autor rękopisu nie pozostawił żadnych informacji, po których można by go zidentyfikować. Herb ze strony może jednak świadczyć nie tyle o autorze, ile o zamawiającym, pierwszym właścicielu kodeksu.

Herb przedstawia tarczę podzieloną na cztery części, typu polskiego. W pierwszym polu tarczy znajduje się herb Belina na czerwonym tle, w drugim – herb Prus także na czerwonym tle, ale część pola jest niebieska i znajduje się na nim fragment litery W. Trzecia tarcza zawiera herb Prawdzic: w niebieskim polu pół lwa obróconego w lewo z kółkiem w lewej łapie nad czerwonym murem. W czwartym polu znajduje się herb Belina, taki sam jak w I części. Ponadto jak zostało wspomniane w I polu tarczy znajduje się litera W, dalej między I a II polem znajduje się litera B i na polu II tarczy także litera W.

Na związek herbu z rękopisem wskazuje także monogram WB z krzyżykiem na miniaturze LVII. Prawy górny to herb właściciela, lewy górny to herb matki, prawy dolny to herb babki ze strony ojca i lewy dolny – babki ze strony matki. Z tego wynika, że właściciel miał być herbu Belina, matka jego herbu Prus¹³.

Pod herbem Belina w herbarzu Paprockiego występują rodziny Bzowskich z powiatu gostyńskiego, Wągrowskich z Mazowsza, Wolskich z powiatu warszawskiego i Węgierskich z woj. Kaliskiego. W roku 1580 wymieniony dopiero zostaje Wojciech Belina Wąsowski, cysters. Jak zauważa K. Górski: „Byłoby rzeczą nęcącą przypisać herb owemu cystersowi, ale nie tylko brak na to danych, lecz również data bardzo późna przemawia przeciw przyjęciu hipotezy. Herb narysowany został zapewne ok. r. 1532, w chwili gdy gotowy rękopis znalazł nabywcę. Na późną datę wskazują renesansowe cechy „heraldyczne”. [...] Raczej należy herb przypisać rodzinie Wolskich herbu Belina, skoro w r. 1600 rękopis znajdował się w posiadaniu S. Wolskiego¹⁴”. Natomiast fakt, że herb był zaklejony papierem, który później został oddarty, świadczy o tym, że kodeks zmieniał właścicieli.

Na podstawie pozostałych notatek można spróbować odtworzyć także dalsze losy kodeksu. Wygląda na to, że w latach 30. XV w. kodeks był tworzony przez anonimowego skrybę dla kogoś z rodu Wolskich herbu Belina. Na pewno w 1600 roku należał do Sebastiana Wolskiego, który najprawdopodobniej jest autorem licznych not marginalnych (lokalizujących) – umownie nazwany ręką W. W XVII w. kodeks miał w rękach Sebastian Burski, natomiast później musiał trafić do księdza Alberta Jaroszewskiego, który w 1721 roku przekazał go Siostrom Karmelitankom Bosym w Krakowie.

MARGINALIA MODLITEWNE

Zgodnie z zaleceniem na pierwszej stronie RD, gdyby ktoś zmówił pacierz przy każdym ze 121 obrazków w kodeksie, otrzymałby 19 360 dni odpustów, czyli – jak podaje skryba we wstępie – 53 lata bez siedmiu dni: *Ktoby z nabożeństwem przed ktorem (obrazkiem) zmówił pacierz i zdrową marię, rozmyślając mękę gorzką i niewinną Jezusa miłościwego, a tak to czyniąc od jednego obrazka otrzyma sto dni i sześćdziesiąt dni odpustów [...] (RD 1, 6-11).*

Co ciekawe przypomnienie incypitów, czyli początkowych wersów lub początkowych słów, modlitw zalecanych do odmówienia nie pojawia się przy każdej miniaturze. Incipyty *Ojcze nasz*, *Zdrowaś Mario* i *Święty Boże* są najczęściej zapisane ręką W. i znajdują się na kartach: 2, 4, 7, 14, 30, 32 (tu tylko dwie modlitwy), 34 (też tylko dwie modlitwy), 40, 46, 50, 52, 60, 64, 68, 72, 140, 146, 160 (tu dwie modlitwy), 162, 182, 190, 196, 212, 214, 216, 218, 226, 324, 326. Wszystkie znajdują się pod tekstem głównym RD i tylko 6 z nich zapisanych jest inną ręką niż W. Gdyby każda karta, na której znajduje się tekst, pewna całość treściowa, kończył się modlitwą, zapisy pojawiałyby się regularnie, co dwie karty. Tymczasem mamy zarówno miejsca dużej regularności, np. 212, 214, 216, 218, jak i miejsca, w których przez kilka kart nie pojawia się żadna modlitwa ani incypit, np. 72-140, lub 226-324. Forma zapisu tych incypitów także jest różna. W tabeli poniżej przedstawionych zostało kilka wybranych przykładów zapisów tytułów modlitw:

¹³ O herbie z RD pisał K. Górski. Por. K. Górski, dz. cyt., s. IX.

¹⁴ Tamże.

Tabela 1. Zestawienie wybranych incipitów modlitw w kodeksie RD

Karta	Incipit/Tytuł modlitwy	Ręka
2	Oycze nasz któryś iest w niebiesiech Zdrowas Maria etc. Święty Boze, Święty mocny, Święty a niesmiertelny, Zmiłuy się nad nami	XVII w.
4	Oycze nasz ktoris jest w niebiesiech Zdrowas P. Maria etc. Święty Boze, moczni S. nieśmiertelny zmiłuy się nad namj etc.	III
7	Oyczenafz ktoris iest w niebiesiech etc. Zdrowas P. Maria pań z tobą etc. Święty Boze moczni. s. nieśmiertelny zmilvj się nad nami	XVII w.
30	Oycze nasz ktoris iest w niebiesiech etc. Zdrowas p. Maria p. stobą y laska iego S. Boze S. Mocny S. nieśmiertelny zmyluy się nad namy etc.	W.
32	Oycze nasz Zdrowas P Maria etc	W.
34	Oycze nas etc. Zdrowas Maria etc	W.
40	Oycze nas etc. Zdrowas p. Maria etc. S. Boze S. mocny Niezmiertelny zmiłuy się nad namy etc.	W.
46	Oycze nasz, zdrowas p. mariaetc. S. Boze S. mocny S. nieszmiertelny zmiluy się nad namj grzesznymi etc.	W.
50	Oycze nasz ktorys iest etc. Zdrowasz Maria S. Boze S. nieszmiertelny zmiłuy się etc.	W.
52	Oycze nasz Zdrowasz m. etc. S. Boze S nieśmiertelny zmiluy	W.

Źródło: opracowanie własne

Mimo że skryba we wstępie zaleca odmawianie tylko *Ojcze nasz* i *Zdrowas Mario*, w większości sytuacji przypominane są trzy modlitwy. Przedstawione w tabeli dwa przykłady, w których pojawiają się jedynie dwie modlitwy, są wyjątkowe na tle rękopisu. Fakt, że modlitwy są rozmieszczone nierównomiernie i – nawet w obrębie marginaliów należących do jednej ręki – pojawiają się różnice w zapisie, świadczy o różnym czasie ich powstawania.

Różnice w sposobie zapisu, w grafii, długości przytaczanego incipitu, a także pewne różnice leksykalne (np. na k. 30 dodane „y laska iego”) skłaniają do zadania pytania o sposób kształtowania się tytułów modlitw takich jak *Ojcze nasz*, *Zdrowas Mario* czy *Święty Boże*. Skryba we wstępie do RD odmienia nazwę modlitwy „Zdrowę Marię” (RD, 1, 13), co mogłoby sugerować, że incipit funkcjonuje już jako stała nazwa modlitwy (por. np. współczesne, potoczne „odmówić dwa *Ojcze nasze*”). Jednak wariantywność przytaczanych w RD nazw oznaczających te same modlitwy świadczy, że cały czas jest to kwestia płynna.

Dorota Masłej, badając najstarsze przekłady Modlitwy Pańskiej na język polski zauważyła, że mimo pojawiających się różnic w tłumaczeniach, i mimo nienaturalnego szyku, który jest kalką z języka łacińskiego, incipit modlitwy jest stały: „Początkowy werset *Modlitwy Pańskiej* staje się formułą, jest swoistym znakiem rozpoznawczym tekstu, hasłem, które wywołuje z pamięci całą modlitwę. Świadczy o tym wiele rękopisów, w których zapisany został tylko pierwszy werset modlitwy¹⁵”. Materiał z RD zdaje się potwierdzać te obserwacje – incipit Modlitwy Pańskiej, choć przytoczenia są różnej długości, cechuje się formułczością. Można zaobserwować proces kształtowania się swego rodzaju tytułów popularnych modlitw.

MARGINALIA LOKALIZUJĄCE

Trzecia, najliczniejsza grupa, to marginalia lokalizujące, odsyłające do Pisma Świętego, do pism patrystycznych¹⁶ oraz do funkcjonujących w średniowieczu pism apokryficznych, uznanych za godne przeczytania¹⁷. W związku z tym, że grupa ta jest niezwykle liczna (ponad 100 czytelnych odesłań), pokażę jedynie wybrane problemy.

Na karcie 4 pojawia się na prawym marginesie sporządzony ręką W. zapis „prorok Zachariasz” (RD 4, ryc. 6). Jest to odesłanie do *Księgi Zachariasza* rozdział 9, werset 9, w której to *Księdze* można znaleźć fragment: „exultasatis filia Sion iubila filia Hierusalem ecce rex tuus veniet tibi iustus et salvator ipse pauper et ascendens super asinum et super pullum filium asinae”. Odesłanie znajdujące się na marginesie RD znajduje się obok fragmentu tekstu: „Idźcie ku miastu, które

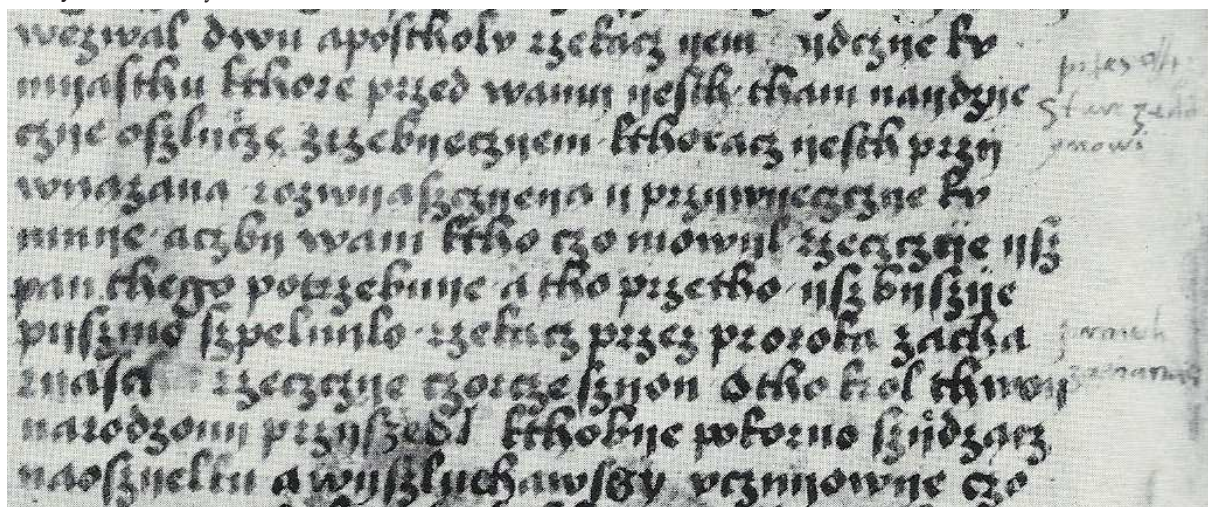
15 D. Masłej, *Problem szyku w staropolskich przekładach „Modlitwy Pańskiej”*, „Kwartalnik Językoznawczy” 2013/4, s. 36-37.

16 RD 58: „<Au>gustin” – odesłanie do św. Augustyna *In Joannis evangelium tractatus LX*.

17 Np. *Ewangelia Nikodema*, która „cieszyła się ogromną popularnością w średniowieczu. Wprawdzie nie przypisywano jej statusu kanoniczności, niemniej bywała czytana w kościele w czasie nabożeństw. Uważano ją za dokument historyczny”, M. Nowowiejski (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu*, Kraków 2003, s. 635.

przed wami jest, tam najdziecie oślicę z żrębciem, która jest przywiązana. Rozwiążcie ją i przywieźcie ku mnie, aczby wam kto co mówił, rzeccie, iż pan tego potrzebuje. A to przeto, iżby się pismo spełniło, rzekąc przez proroka Zachariasza, rzeccie corce Syjon, oto król twój narodzony przyszedł k tobie pokorno siedząc na osielku¹⁸.

Rycina 6. Rozmyślania dominikańskie, k. 5

Źródło: *Rozmyślania dominikańskie*, wydali i opracowali Karol Górski i Władysław Kuraszkiewicz, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 5

Mamy podwójne wskazanie źródła tego fragmentu – w tekście „rzekąc przez proroka Zachariasza” oraz w notce marginalnej. Jednak, gdy porównamy fragment z RD z rzekomym źródłem, okaże się, że pojawiają się znaczące różnice.

Odpowiedni fragment znajduje się także w *Nowym Testamencie* w postaci parafrazy. Mimo że piszą o tym wydarzeniu wszyscy czterej ewangelieści przytoczą tu tylko *Ewangelię wg św. Mateusza*, ponieważ – na co wskazują podobne informacje zawarte w przekazie oraz konstrukcje gramatyczne – najpewniej z tej ewangelii tłumaczył pisarz: „Mt 21,2-7: Dicens eis: ite in castellum quod contra vos est et statim inuenietis asinam alligatam et pullum cum solvite et adducite mihi. Et si quis vobis aliquid dixerit dicite quia Dominus his opus habet et confestim dimittet eos. Hoc autem factum est ut impleretur quod dictum est per prophetam dicentem: dicite filiae Sion ecce rex tuus venit tibi mansuetus et sedens super asinam et pullum filium subiugalis”¹⁹.

Ta wersja, jak widać, jest dużo bliższa i znaczeniowo, i składniowo fragmentowi z RD, ale i tu pojawiają się drobne różnice – widać pewne mechanizmy wprowadzania zmian w stosunku do łacińskiego źródła. „Propheta” staje się „Prorokiem Zachariaszem”, w polskim tekście brak odpowiednika łacińskiego „et confestim dimittet eos”. Tłumacz pomija także ostatni fragment: „et pullum filiom subiugalis”. Dodaje też coś od siebie przydawkę do wyrazu „król” – „narodzony”.

Na podobne mechanizmy przekształceń wskazał Tomasz Mika w odniesieniu do *Rozmyślania przemyskiego*: „Autor tego zabytku [*Rozmyślania przemyskiego* – O.S.] to nie tylko *składacz*, nie tylko *gospodarz* tekstu – układającą tę nową i nieopartą całość, wprowadzał liczne zmiany: przekształcenia, redukcje i uzupełnienia”²⁰.

MARGINALIA KOMENTUJĄCE

Czwarta wydzielona przeze mnie grupa, czyli marginalia komentujące, także jest dość liczna (podobnie jak poprzednia grupa liczy około 100 czytelných jednostek). Dopisane marginalia nie mają charakteru dopowiedzeń, synonimów czy jednowyrazowych wyjaśnień znaczeń wyrazów w tekście głównym. Wydaje się, że służą szybkiemu odnalezieniu poszczególnych wydarzeń w kodeksie RD lub je komentują.

Przykładowo na k. 26 mamy notatkę „plakal” ręką W., na k. 28 „plakal” także ręką W., k. 32 „plakal + 5” ręką W., k. 34 „+ plakal 6” ręką W., k. 56 „plakal 7” ręką W., k. 58 „plakal 8” ręką W. Wygląda na to, że Wolski, którego uważa się za autora notatek sporządzonych przez rękę W., z jakiegoś powodu wynotował sobie na marginesach wszystkie miejsca, w których mówi się o płaczu Jezusa i ponumerował je, prawdopodobnie aby szybko je odnaleźć.

18 Przytoczona tu transkrypcja jest wersją roboczą.

19 Ewangelia wg św. Mateusza 21,2-7, *Vulgata* <<http://biblia.info.pl/biblia.php>>, 4.03.2015.

20 T. Mika, *Maryja, Jezus, Bóg w „Rozmyślaniu przemyskim”*. O nazywaniu osób, Poznań 2002, s. 197.

Możemy sobie wyobrazić, że użyteczne było dla korzystającego z kodeksu oznaczenie na marginesach ważnych miejsc jak np. na k. 4 *przes oslicze – Stari zakoⁿ y nowi*, czy na k. 54 obok zapisanego w tekście głównym polecenia Jezusa do uczniów *przykazanie moje chować* mamy notatkę na marginesie *przykazanie*.

Pojawiają się jednak zagadkowe marginalia, których nie można wyjaśnić jako zaznaczenie ważnych dla historii biblijnej miejsc, np. k. 82 <c>zedru <d>rzewo, k. 84 rama, k. 102 cz<osn>ek, k. 142 <l>anczusi, k. 230 <w>ielki <ka>mieⁿ. Nie są to wyrazy o charakterze dopowiedzeń – nazwy tych przedmiotów pojawiają się w tekście głównym RD, a dodatkowo jeszcze ręka W. zapisała je obok na marginesie.

K. Górski, odkrywca i wydawca zabytku, przypuszczał, że istnieje jakieś pokrewieństwo między RD a *Pasją* z 1534 roku, którą odgrywano u dominikanów. *Pasja* ta trwała 4 dni i miała 108 scen. Górski wskazuje to, że: „Malarz II rysuje często na obrazach architekturę podobną do sceny o dwóch poziomach połączonych schodami. Obok tego *Rozmyślenia* zawierają szereg scen udratyzowanych, dialogów oraz monologów. Można tedy mniemać, że *Rozmyślenia* są wersją narracyjną widowiska pasyjnego albo *Pasja* była dramatyzowaniem *Rozmyślań*. Ponieważ jednak obrazy były podstawą tekstu, należy przyjąć, że *Pasja* była podstawą wersji narracyjnej”²¹.

Ulegając tej sugestii, aby połączyć RD w wersji narracyjnej z udratyzowaną *Pasją* można by pomyśleć, że marginalia typu „duży kamień”, „brama”, „czosnek” to informacje o potrzebnych w danym miejscu opowieści rekwizytach.

MARGINALIA DOTYCZĄCE MINIATUR

Kolejny, ostatni typ, to marginalia dotyczące miniatur. Pojawiają się na kartach:

- k. 5 (jest to zapiska sygnalizująca także pochodzenie kodeksu, o której była mowa przy okazji omawiania pierwszej grupy);
- k. 8 czerwonym atramentem: *Iezus ko Ierusalem yedzye A tłuścze zabyeszaly z pala mamy przeczyw yemv* – można by ten zapis, jak podobne temu zapisy przy innych miniaturach, potraktować jako swego rodzaju tytuł ilustracji. Zasluguje jednak na osobną analizę ze względu na to, że jest zapisany innym atramentem (co jest niezwykle rzadkie w kodeksie RD), a także dlatego, że napis ten wykonała dużo później ręka III;
- k. 49: *Spseniczne^o chleba psalm 71* – notatka sporządzona ręką W, odnosząca się do podpisu pod miniaturą XXIII „Ciała bożego poświęcenie przy ostatecznej wieczerzy”;
- k. 49: *BiBit. Wsr.rz* – zapisane inną ręką, czerwoną farbą obok miniatury;
- k. 53: *wsichmo* – zapisane ręką VI i odnoszące się do tytułu miniatury XXVI „Jezus po wieczerzy ostatecznej dziękowanie czynił ojcu Bogu”;
- k. 55: *V Lucasa capi 22* – notatka lokalizująca, znajdująca się poniżej miniatury, zapisana inną ręką;
- k. 61: *Psalm 28 item psal<m> 85* – notatka lokalizująca, zapisana ręką W. obok miniatury;
- k. 77: *V jana 19 capitu iako nyeprzyjaciele p<ana> miely vpasz psal. 26* – zapisane poniżej miniatury ręką W;
- k. 85: *V matte cap 26* – notatka lokalizująca, inną ręką pod miniaturą;
- k. 97: *V marka capi 14,6 (?) luc cap 22* – zapis nieczytelny z powodu przycięcia kodeksu, ręką W. obok miniatury;
- k. 115: *Mattheus cap. 27* – pod miniaturą wyblakłe, inną ręką;
- k. 129: *Cap matt 21* – pod miniaturą, inną ręką;
- k. 157: *V jana cap 19* – inną ręką obok miniatury;
- k. 165: *Cap. V jana 19* – obok miniatury, ręką inną;
- k. 169: *V jana cap 19* – inną ręką, obok miniatury;
- k. 189: *V jana cap 19* – inną ręką, obok miniatury;

Łatwo zauważyć, że większość tych zapisek ma charakter lokalizujący i jest autorstwa tzw. ręki W. i innej, późniejszej ręki. Podane lokalizacje to rozdziały z wszystkich czterech Ewangelii, przedstawiające mękę i śmierć Jezusa. Być może te notatki marginalne miały być pomocą w trakcie liturgii – który fragment *Pisma Świętego* powinien zostać odczytany i który/które psalmy zaśpiewane, przy okazji rozważania danego momentu Pasji. Przykładowo, na karcie 49 pojawia się glosa odsyłająca do psalmu 71 *In te, Domine, speravi*. Jest to psalm śpiewany jako psalm responsoryjny w czasie obchodów Wielkiego Wtorku. Podobnie inne odwołania do *Pisma Świętego* znajdujące się na marginesach są tematycznie związane z opisanymi wydarzeniami. Na karcie 77, gdzie znajduje się tytuł miniatury „Jezusa miłego już jimi żydowskie tłuszcze”,

21 K. Górski, dz. cyt., s. XIV.

pojawia się odesłanie do Ewangelii wg św. Jana rozdział 19, który dotyczy sądu u Piłata, śmierci i pogrzebu Jezusa, oraz do psalmu 26, w którym czytamy *Gdy na mnie nastają złośliwi, by zjeść moje ciało, wtenczas oni, wrogowie moi i nieprzyjaciele, chwiedzą się i padają* (Ps. 26, 2). Komentarz dodany przez glosatora *iako nyeprzyjaciele p<ana> miely vpasc* dodatkowo tłumaczy analogię między wydarzeniami opisanymi w Starym Testamencie w Księdze Psalmów a opisywaną w RD męką Jezusa. Zapisy na miniaturach, których autorami są miniaturzyści, pojawiają się natomiast na kartach:

- k. 45: „POKORNE VMIVANIE PANA GIESU CRISTA SLVDZE A PODANEM” – na miniaturze XXI „Pan Jezus uczniom nogi pokornie umywa” zapisane złotą kapitałą, ręką malarza I;
- k. 49: „Posswyaczanie cyala bozego vyelgy czvarthek” – na ramie miniatury XXIII „Ciała bożego poświęcenie przy ostatecznej wieczerzy”, ręką malarza I;
- k. 49: „To giest cyalo moye” – na dole miniatury, ręką malarza I;
- k. 203: „Domine, memento mei dum veneris in Regnom tuum, Descende nunc de cruce” – na banderolach, ręką malarza II, na miniaturze XCVII „Pan Jezus na krzyżu siedm słow zmowił”;
- k. 205: „Vere filius dei errat homo iste ac iustus errat” – także ręką malarza II, na banderoli, miniatura XCVIII „Pan Jezus <...> godziną” (tytuł nie jest czytelny, ponieważ cały górny rząd liter został obcięty);
- k. 237: „Noli timere filia syon ecce rex tuus veniet tibi” – ręką malarza II, na banderoli na miniaturze CXII „Panna Maria szła na osobność do cele tam rozmyślała w pokoju mękę syna swego”.

Analiza tych zapisów pokazuje, że miniaturzysta I wpisywał na swoje miniatury i dookoła nich tłumaczone na język polski fragmenty Pisma Świętego, które odpowiadały ilustrowanym fragmentom męki. Dotyczyło to wydarzeń umywania nóg uczniom i ustanowienia sakramentu Eucharystii w Wielki Czwartek.

Natomiast wszystkie zapisy na banderolach autorstwa II miniaturzysty są w języku łacińskim. Fragmenty te łączą się z popularnym w średniowieczu tematem siedmiu słów wypowiedzianych przez Jezusa na krzyżu. Zagadnienie to stało się także przedmiotem wielu traktatów teologicznych, np. *De septem verbis Domini in cruce* Arnolda z Chartres, które Tadeusz Dobrzeński wskazał jako jedno ze źródeł RD²².

Badania marginaliów w zapomnianym rękopisie RD pozwoli być może przybliżyć odpowiedzi na pytania o autorstwo, cel powstania, sposób funkcjonowania rękopisu, jego losy, oraz środowisko, w którym powstawał.

Bardzo często notatki marginalne są źródłem istotnych informacji o dziejach kodeksu, jego autorach, właścicielach, przeznaczeniu. Możemy obserwować, jak poszczególni posiadacze kodeksu korzystali z niego i w jakim celu go używali.

Jak zaznaczono w tytule artykułu (prolegomena), zaproponowany w artykule podział marginaliów ma charakter roboczy, a każda z wyszczególnionych grup wymaga dodatkowych, osobnych badań. Celem artykułu było zarysowanie pojawiających się problemów i prezentacja korzyści płynących z przeprowadzenia analizy marginaliów w kodeksie RD.

TEKSTY ŹRÓDŁOWE:

- [1] *Rozmyślania dominikańskie*, Górski K., Kuraszkiewicz W. (oprac.), T. 1, Wrocław- Warszawa-Kraków, 1965.

BIBLIOGRAFIA:

- [2] Nowowiejski M. (red.), *Apokryfy Nowego Testamentu*, Kraków 2003.
[3] Belcarzowa E., *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, T. 1, Wrocław 1981.
[4] Belcarzowa E., *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, T. 2, Wrocław 1983.
[5] Belcarzowa E., *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, T. 3, Kraków 1997.
[6] Belcarzowa E., *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, T. 4, Kraków 2001.
[7] Dobrzeński T., *Wybrane zagadnienia ikonografii pasyjnej w sztuce polskiej*, [w:] Wojtyńska H. D., Kopeć J. J. (red.), *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, Warszawa 1981.
[8] Górski K., *Analiza pisarska – metoda wydawnicza – zagadnienie autorstwa*, [w:] Górski K., Kuraszkiewicz W. (oprac.), *Rozmyślania dominikańskie*, T. 1, Wrocław- Warszawa-Kraków, 1965.
[9] Górski K., *Uwagi o „Rozmyślaniach dominikańskich” na tle prądów religijnych XV i początku XVI wieku*, [w:] *Średniowiecze. Studia o kulturze*, T. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965.

²² T. Dobrzeński, *Wybrane zagadnienia ikonografii pasyjnej w sztuce polskiej*, [w:] H. D. Wojtyńska, J. J. Kopeć (red.), *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, Warszawa 1981, s. 131-151.

- [10] Kowalewicz H., *Średniowieczne zabytki języka polskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu. Polskie glosy i zapiski z rękopisów 1728, 1732, 1752*, „Zeszyty Naukowe UAM. Biblioteka” 1965, nr 5.
- [11] Kozaryn D., *Kształt stylistyczny „Rozmyślań dominikańskich” na tle innych pasji staropolskich*, Szczecin 2001.
- [12] Kuraszkiewicz W., *Dwaj pisarze podstawowego tekstu „Rozmyślań dominikańskich”*, „Język Polski” LIV, z. 5.
- [12] Leńczuk M., *Problemy terminologiczne w opisywaniu glos polskich na przykładzie XV-wiecznych tłumaczeń kanonu mszy św.*, „Kwartalnik Językoznawczy” 2010/2 (2).
- [13] Leńczuk M., *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej. Wariantywność leksykalna*, Kraków 2013.
- [14] Maslej D., *Problem szyku w staropolskich przekładach „Modlitwy Pańskiej”*, „Kwartalnik Językoznawczy” 2013/4.
- [15] Mika T., *Maryja, Jezus, Bóg w „Rozmyślaniu przemyskim”. O nazywaniu osób*, Poznań 2002.
- [16] Szybowska U., *Zapiski pożeracza ksiąg. O rodzajach i funkcjach marginaliów na podstawie Jana Bernarda Bonifacia*, Pruszcz Gdański 2012.
- [17] Włodarski B., *Chronologia polska*, Warszawa 2006.